

Kayseri Şer'iyeye Sicillerindeki Örneklerle Göre Osmanlı Dokuma İmalatçılığında Ön Sanayileşme

The Protoindustrialism of Ottoman Textile Manufacture by The Examples of Kayseri Court Records

Hüsnü Yücekaya*

Özet

*On dokuzuncu yüzyıl öncesi, imalatçılık denildiğinde akla ilk gelen sektör dokuma sanayi-
dir. Osmanlı imalatçılığı, üzerinde henüz bir uzlaşma sağlanamayan tartışmalı konulardan biridir.
Osmanlı imalatçıların, zamanın ve olayların değişimi karşısında, dönüşümlerini gerçekleştireme-
dikleri kanaati, bir kısım araştırmacılar tarafından paylaşılmaktadır. Bu makale çerçevesinde, Kay-
seri şer'iyeye sicillerinden elde edilen kısmi delillerle en azından Kayseri açısından ön sanayileşmenin
belirtileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.*

Anahtar Kelimeler: *Ön sanayileşme, Dokuma sanayi, İmalat, Osmanlı tüccarı, Dokuma
zanaatçısı.*

Abstract

*Textile industry was the first sector which comes in mind in manufacturing before the ninete-
enth century. The manufacturing of Ottoman is one of the eristic subjects which it hasn't had a clear
decision. It is thought that the manufacturers of Ottoman can't realize transformation against the
change of time and events, but this opinion is only a widespread prejudgement this article, The signs
of protoindustrialism are tried to be propounded with some proofs that are got from the Kayseri court
records at least for Kayseri.*

Key words: *Protoindustrialism, Textile industry, The manufacture, Ottoman merchant,
Textile artisan.*

Giriş

Üretim yeteneği bir toplumun medeniliğinin ölçütlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Tarım toplumlarına dayandırılan medeniyet hipotezleri, bazen diğer toplumları farklı görmenin bir vesilesi olarak kullanılmıştır. Bir kısım araştırmacılar, Osmanlı coğrafyasındaki üretimin durumuyla, bölgenin inanç yapısı arasında bir paralellik kurarak, dini kurumların, Ortadoğu üretim yeteneğini sınırladığı düşüncesini ima etmişlerdir.

* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bölümü, Doktora Öğrencisi,
husnu.yucekaya@gmail.com

Görüş

Akademik
Bakış

87

Cilt 2, Sayı 4
Yaz 2009

Sanayi inkılâbını tamamlayabilme, toplumsal bir olgunlaşma belirtisi olarak kabul edilir. Sanayi devrimi dört aşamada meydana gelmiştir. İlk aşamada aile içi üretim yapılmıştır. İki üç kişinin beraber meydana getirdikleri, bilinen en eski metotların kullanıldığı bir üretim tarzıdır. İkinci adımda (putting out) ise; zanaatçılar arasından çıkmış bir tüccarın koordinesinde birbirinden kopuk merkezlerde üretim tamamlanmaktadır. İlk aşamaya göre işbirliği gelişmiştir. Zanaatçılar içinden bir tüccarın çıkabilmesi oldukça zor bir dönüşüm sürecidir. Diğer zanaatçılardan sermaye olarak daha güçlü bir konumdadır ve zanaatçılara gerekli durumlarda alet, edevatlarını temin eder. Önceden peşin para verir. Üçüncü aşamada (Manufactür) ise; koordine daha kolay hale gelmiştir. Birbirinden kopuk üretim merkezleri aynı mekânda toparlanmıştır. Ulaşım zorluğu aşılmış, zamandan tasarruf sağlanmıştır. İmalatçılar aynı mekânda bir araya getirilmiştir. Son aşamada ise; buhar gücünden istifade edilerek seri üretime geçilmiştir. Zanaat düzeninden fabrikasyon düzene geçilmiştir. Kuşkusuz bu yenilikler hemen yaygınlaşmadı. Yeni ve geleneksel sektörler iç içe geçerek uzun süre varlıklarını korudular.

Osmanlı İmalatçılığında Sanayi Öncesi Durum

Osmanlı üretim yeteneğinin, ikinci aşamaya on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru sahip olduğu yaygın kanaattir. Ancak şer'iyye sicillerinden ve diğer arşiv malzemelerinden elde edilen bilgiler Osmanlı imalatçılarının on altıncı yüzyılda bu aşamayı yaşadıkları ihtimalini güçlendirmektedir. Örneğin Denizli'de ikinci aşamaya dair önemli bulgular vardır. On altıncı yüzyıla ait bir örnekte; üretilen pamuklu dokumaları, boyanmak üzere, yakın bir kasaba olan Tire'ye götüren tüccarlar vardır. Yine Bursa'da 1678'de 300 ipek bükme tezgâhının 150'si kadınlara aitti. Kadınlara ait bir lonca örgütü olmadığına göre kadınların, pazarla ilişkilerini tüccar vasıtasıyla kurulmuş olması gerekir. Ancak Bursa'daki örnekte ikinci veya üçüncü aşamaya dair bir belirti bulunmamaktadır. Kesin olan husus koordineyi tüccarın sağladığıdır. Kırsal alanlara gelen Osmanlı tüccarlarının, üretimi organize eden daha önemli tüccarlar için çalışmış olmaları muhtemeldir.¹ Suraiya Faroqhi, Sinappah Arasaratnan ve Busbecq'ten yaptığı alıntılarda; Bursa'da aletler ve malzemelere harcamak için tüccardan peşin para alan zanaatkârlardan ve on altıncı yüzyılın ortasında Ankara tüccarı için tiftik işleyen köylü kadınlardan bahsetmektedir.²

Yine gelişmeye meyilli esnek bir ekonominin önemli araçlarından biri olan kredili işlemleri Osmanlı ekonomisinde on altıncı yüzyıldan itibaren gözlemliyoruz. Yerleşik ve gezgin tüccarlara kredi veren kişi ve vakıflar bulunmaktadır. Büyük kentlerde özellikle İstanbul'da faizle borç veren çok sayıda

1 Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, (Editör, Halil İnalçık-Donald Quataert), s.617,646,718.

2 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (Çev. Gül Çağalı Güven, ÖzgürTüresay), YKY, İstanbul 2003,s.25.

vakıf vardı. On altıncı yüzyılın ilk yarısında Bursa'da kurulan vakıfların % 43'ü para vakfıdır. Dönemin kredi işlemlerinde % 10–20 arasında faiz ödeniyordu.³ Yine nakit kaynakların taşınması riskine karşı kredi mektubu kullanıldığı bilinmektedir.

Osmanlı loncaları değişime gösterdikleri direnç yüzünden oldukça eleştirilmiştir. Ancak aynı dönem içinde incelenen İstanbul ve Kahire lonca modelleri arasında büyük farklar gözlenebiliyordu. Bu durum merkezi olarak dayatılmış bir lonca modelinin olmadığını gösterir.⁴ Örneğin, Musul'da dokumacı ustabaşlarıyla lonca yöneticileri arasında ipek ve pamuk karışımı yeni kumaş dokuyan atölyeler açma meselesinde ve yeni teknolojilerin dokuma üretiminde kullanılması konusunda anlaşmazlıklar olmuş ve bu çatışma lonca dışı üretimi körüklemiştir⁵. Loncaların, iddia edildiği gibi değişmez kurallarının olmadığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen loncaların katı kuralları ise kalitenin korunmasında çok önemli bir işlev görmüştür.

Kayseri Şer'iyye Sicillerinde Ön Sanayileşme Belirtileri

Anadolu'da Türk yerleşmesinin ilk dönemlerinden itibaren önemli üretim merkezlerinden biri olan Kayseri'de, on dördüncü yüzyılın sonunda, "Boyacı Kapısı" adıyla anılan bir mevki bulunmaktadır.⁶ Bu adla anılmanın en büyük gerekçesi bu mevkide bulunan bir boyacı çarşısı ile izah edilebilir. Suraiya Faroqhi; Osmanlılarda on altıncı yüzyılda pamuklu kumaş imalat süreçleri ve pamuklu kumaşın pazarlanmasıyla ilgili ticari düzenlemeler konusunda oldukça az şey bilindiğini belirterek, Kayserili tüccarların, ham pamuk aldıklarını ancak bunu işlemek için mi; yoksa başka yere satmak için mi aldıklarını tespit etmenin zor olduğunu belirtmiştir.⁷ Bu çalışma çerçevesinde Kayseri şer'iyye sicillerinde yapılan sınırlı bir taramada, pek çok kayıta bir şehrin, tüketim kapasitesinin oldukça üzerinde dokuma sektörü ile ilgili zanaatlara rastlanmıştır. Tereke kayıtlarındaki meslek adlarının en az üçte biri dokumacılıkla ilgilidir. Yine 1617 yılına ait bir sicilde 14.000 akçe gibi o günün şartlarında, yüksek bir miktara devren satılan bir bezzaz dükkânından bahsedilmektedir.⁸ Bu miktar dönemin şartlarına göre oldukça yüksek bir değerdir. Tereke kayıtlarına aynı dönemde işlenen, bezzaz ibareli iş yerlerinin neredeyse on katı bir değere sahiptir. Belirtilen bezzaz dükkânının, şehir içi tüketimden ziyade

3 Hale Demirel, *Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2006, s.72.

4 Faroqhi, "Krizler ...s.,712–713.

5 Dina Rizk KHOURY, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu MUSUL, 1540–1834*, İş Bankası Yayınları, (Çev. Ülkün Tansel), (Editör: Ali Berktaş), İstanbul 2008, s.163.

6 Aziz Bin Erdeşir Esterabadi, *Bezm-ü Rezm*, (Çev. Mürsel ÖZTÜRK), Kültür Bakanlığı Yayınları, No:1253/153, s.285.

7 Faroqhi, "Krizler ...s., s.589.

8 20/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili, 950 no'lu belge.

transit ticarete aktif olduğu düşünülebilir. Yine 1624–1625 tarihli bir sicilde iplik pazarında bir penbeci dükkânından bahsedilmiştir.⁹ Diğer bir defterde bezzaz ve penbecilerden bahsedilmektedir¹⁰. Yine pek çok kayıta iplikçi, iplik pazarı, penbeci ve bezzaz ibareleri kullanılmıştır. Bu kayıtlar oldukça önemlidir. Çünkü Kayseri’de ham pamuk satan işyerlerinin, iplik pazarı ve iplik imal eden zanaatçıların varlığı gün yüzüne çıkmaktadır. Ayrıca çuhadar denilen dokumacıların ve kumaş satan bezzazların varlığı da bütünüyle düşünüldüğünde tam anlamıyla bir dokuma imalatı silsilesine işaret etmektedir. Suraiya Faroqhi’nin on altıncı yüzyıl Kayseri’si için ihtimal olarak belirttiği husus aydınlığa kavuşmaktadır. Faroqhi’nin bahsettiği tüccarların, satın aldıkları pamuk, büyük ihtimalle iplikçiler çarşısında veya kırlarda iplik haline getiriliyor ve yine iplikçiler çarşısında satışa sunuluyordu. Yine burada mesleği çuhadar olarak belirtilen kimseler tarafından dokunuyor ve bezzazlar bu kumaşları satışa sunuyordu.

Kayseri sicillerinde belirtilen bu mesleklerin ve iş yerlerinin yoğunluğu dokuma üretiminin şehir tüketiminin çok üzerinde olduğunu düşündürmektedir. Ürün fazlasının geniş Osmanlı iç pazarında satışa sunulması muhtemeldir. Kayseri sicillerinde yabancı tüccarlardan özellikle Acem tüccarlarından yoğun şekilde bahsedilmektedir.¹¹ Kayseri’de pamuklu üretiminin yoğun olduğu hususu dikkate alındığında, bu tüccarların ipek kozası ticaretinin yanında Kayseri dokumalarının uzak mesafelere olan ticaretini organize etmiş olabileceklerini düşünmek gerekir. Çünkü Kayseri’de ipekli dokumaların imalatı sınırlı kalırken pamuklu ürünlere ağırlık verilmiştir. On dokuzuncu yüzyıla geldiğimizde ise bir sicilde vergilerini vermek istemeyen bir kısım dokumacılar uyarılmıştır. Sicilde bir kısım kimselerin pamuk ipliği imal ettikleri anlaşılmaktadır. Yine bazı kimselerin bu pamuklardan kumaş dokuduğu anlaşılmaktadır. Dokunan kumaşların cinsi “penbe alacası” ve “penbe güzeli”dir.¹² Yine pek çok belgede Kayserili tüccarların ticaret yaptıkları şehir adları geçmektedir. Bunlar İstanbul, Ankara, Tokat, Çorum, İzmir, Erzurum, Adana, Halep, Yozgat, Konya, Kastamonu, Şam, Kahire ve Payas’tır.¹³

Dokuma İmalatçılığında Sanayileşme Hamleleri

Bütün şartların olumsuz olmasına karşın Osmanlı loncalarında tam bir mücadeleye psikolojisi mevcuttu. İzmir Valisi Rıfat Efendi, öksüz çocuklara yeni tekniklerle eğitim veren bir sanayi okulu açmıştır. Her ne kadar neticesi tam

9 25 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, 378 no’lu belge.

10 60/2 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, 462–2 no’lu belge.

11 91 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, 65 no’lu belge.

12 183 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, 44 no’lu belge.

13 Mehmet KARAGÖZ, *XVIII. Asrın Başlarında Kayseri (1700–1730)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 1993, s.307; *Kayseri Şer’iyye Sicilleri No: 135, 133, 129, 132, 141*.

alınamasa bile bu okul projesi İngiltere'nin İzmir Konsolosu'nu çok heyecanlandırmış ve raporlarında bunu ülkesine bildirmiştir.¹⁴ İzzet Paşa, Bursa'da ipekli kumaş dokumak için Avrupa'dan tezgâhlar ve makineler ithal etmiştir. Başka bir müteşebbis boya ithalatının yükselmesini engellemek için İznik'in yakınında bir çivit fabrikası kurmak istedi. Yine özel müteşebbisler 1847–1868 arasında Bursa civarında en az 21 adet buharla çalışan ibrişim fabrikası kurdular. 1860'ların sonunda hükümet sanayiye geliştirmek için çok hırslı bir programa girişti. İstanbul sanayisini canlandırmak için loncalar kooperatiflere çevrildi. Temin edilecek sermaye ile Avrupa'dan makineler alınacak ve maliyet düşürülecekti. 1867–1873 arasında 7 tane kooperatif kurulmasına rağmen 1870'lerin başındaki mali buhran da etkisiyle- beklenen netice elde edilememiştir. Nihayet 1874'de fabrikalarda kullanılan makine ve aletler için vergi muafiyeti getirildi. Fabrikalarda üretilen ipliklerden iç vergiler ve ihracat vergileri kaldırıldı. Müteşebbislere mali imtiyazlar ve vergi muafiyeti tanındı.¹⁵

19. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul, Selanik, Adana, Bursa ve Lübnan'da mekanize olmuş ibrişim üretim bölgeleri oluşturulmuştur. Halep ve Şam küçük işyerlerinin toplandığı imalat merkezleriydi. Halep'teki girişimciler desenli kumaş tezgâhları kurmaya çalışmışlar, başarılı olamamışlardı. Hâlbuki Diyarbakır'da bu gibi tezgâhlar başarıyla kurulmuştu. Selanik'te 1880'lerin başında fabrika sayıları süratle arttı. 1890'lı yılların başında Selanik bölgesindeki 4 fabrika civar memleketlere ve Ege adalarına iplik ihraç ediyordu. Edirne'deki fabrikalar ise 1889'da memlekette üretilen ham pamuğun %30'unu kullanıyordu. Edirne'nin iki ipek iplik imal eden fabrikası vardı. Yedikule'deki fabrikalar ülkede üretilen pamukla çalışıyorlardı. İplik imaline 1890'larda başlamışlar ve 1914'te asker üniformaları için artık İngiltere'den kumaş almaya gerek kalmamıştı. Bu fabrikaların bir tanesinin 125 tezgâhı ve 1500 işçisi vardı. Bosnalı ve Arnavut iki girişimci Karamürsel'de 100 modern tezgâh ve 500 işçiyle bir fabrika açtılar. 1880'lerin sonunda Adana'da buharlı makinelerle ipek ve pamuk ipliği imal eden fabrikalar kuruldu. Kuşkusuz bunlar çok büyük gelişmelerdir. 1898'de 7 fabrikanın pamuk ipliği bükmesi iplik ithaline son verdi.¹⁶

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin çok geniş olan sınırları göz önüne alındığında, o coğrafyanın ihtiyaçlarının da çok büyük olacağı anlaşılacaktır. Bu bağlamda Osmanlı dış ticareti çok tartışılırken devletin iç ticareti, Mısır, İran ve Hindistan'la olan ticari ilişkileri tamamen ihmal edilmiştir. Bunun birçok sebebi vardır. Avru-

14 Gündüz Ökçün, *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864–1914)*, İzmir Ticaret Odası Yayınları, Yayın No:55, İzmir 1998, Konsolos Cumberbatch'in 1869 İzmir Ticaret Raporu, s.20.

15 Donald Quataert, "19.Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1912–1914" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, (Editör, Halil İnalcık-Donald Quataert) s., 1013–1014.

16 Quataert, *Ağm*, s.,1014–1016.

Gazi

Akademik
Bakış

91

Cilt 2, Sayı 4
Yaz 2009

palı tüccar ve diplomatlar, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ticari ilişkileri hakkında birçok rapor yazmışlardır. Bu raporlar gayet iyi tanzim edildiği gibi arşivlerden kolaylıkla temin edilip okura sunulmaktadır. Ayrıca Osmanlı tarihi ile ilgili yazıların birçoğu Avrupalılar tarafından kaleme alındığından Avrupalı yazarlar çok da kolay ulaşamadıkları Osmanlıca, Arapça, Farsça, kaynaklara fazla başvurmamışlardır. Dolayısıyla Osmanlı ekonomi ve iktisat dünyasına belli bir oranda Avrupa merkezli bir görüş hâkim olmuştur.¹⁷

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Kayseri Şer'iyye Sicilleri No:20, 25, 60, 91, 135, 133, 129, 129, 132, 141, 183.

Tetkik Eserler

ESTERABADİ Aziz Bin Erdeşir, *Bezm-ü Rezm*, Çeviren: Mürsel ÖZTÜRK, Kültür Bakanlığı Yayınları, No:1253/15,

DEMİREL Hale, *Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2006.

FAROQHI Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590–1699" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, (Editör, Halil İnalçık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s.543–757.

FAROQHI Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (Çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay), YKY, İstanbul 2003.

İNALCIK Halil, "İmparatorluk ve Nüfus", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, (Editör, Halil İnalçık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

İNALCIK Halil, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler". *Belgeler*, XIII, 37 ve 41 Sayılı Belgeler.

KARAGÖZ, Mehmet, *XVIII. Asrın Başlarında Kayseri (1700–1730)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 1993.

KHOURY Dina Rizk; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu MUSUL, 1540–1834*, İş Bankası Yayınları, (Çev. Ülkün Tansel), (Editör: Ali Berktaş), İstanbul 2008.

ÖKÇÜN Gündüz, *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864–1914)*; İzmir Ticaret Odası Yayınları, Yayın No:55, İzmir 1998.

QUATAERT Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1912–1914" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, (Editör, Halil İnalçık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s.885–1051.

¹⁷ Quataert, *Agm*, s.,943.